

УДК 323.21/.23+394.3](477)

КУРОЧКІН ОЛЕКСАНДР

доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3365-7266>

KUROCHKIN OLEKSANDR

a Doctor of History, a professor, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* of the M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology (NAS of Ukraine). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3365-7266>

Бібліографічний опис:

Курочкін, О. (2021) До історії становлення та занепаду радянської ритуалістики. *Народна творчість та етнологія*, 1 (389), 69–78.

Kurochkin O, (2021) On the Issue of Formation and Decline of the Soviet Ritualism. *Folk Art and Ethnology*, 1 (389), 69–78.

ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗАНЕПАДУ РАДЯНСЬКОЇ РИТУАЛІСТИКИ

Анотація / Abstract

Мета статті – критично проаналізувати практику формування системи радянських свят і обрядів, розкрити їхню антигуманну, тоталітарну сутність і невідповідність цілям та завданням побудови демократичного суспільства. У статті використано загальнонаукові методи аналізу й синтезу.

Історичний метод допоміг у накопиченні первинних даних, отриманих з першоджерел і літератури з обраної теми. Аксиологічний метод уможливив розгляд ціннісного змісту й соціальної вартості радянської ритуалістики. Наукова новизна статті визначається тим, що вперше у вітчизняній культурології процеси впровадження і трансформації радянських свят і обрядів в Україні висвітлені в контексті формування ідеології тоталітарного режиму. На конкретних фактах продемонстровано, що від початку більшовицька влада здійснювала політику примусової секуляризації населення, витіснення з побуту (насамперед громадського) усіх форм і виявів релігійної і традиційно-народної ритуалістики. У своєму розвитку радянські свята й обряди пройшли кілька етапів, кожний з яких відповідав певному періоду становлення соціально-економічних відносин у Країні Рад, актуальним завданням у сфері перетворення ідеології та культури. Ядром системи святкових дат «червоного календаря» стали річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, День міжнародної солідарності трудящих та День Паризької комуні. Офіційні моделі та сценарії цих урочистостей набули канонічних форм у роки цілковитого панування сталінської тоталітарної диктатури.

Так звані нові соціалістичні звичаї і обряди були переобтяжені надмірною регламентацією, фальшивою патетиною, а також комуністичною пропагандою, тому неадекватно їх порівнювали зі штучними квітами.

Однією з головних вад радянської загальносоюзної обрядовості, яка, урешті-решт, призвела до її повного банкрутства, варто визнати цілковите ігнорування самобутності культури окремих народів, що населяли СРСР.

Ключові слова: радянські свята, ритуали, святковий календар, ідеологія, комуністичний тоталітаризм, національна ідентичність, демократія.

The article aims at critically analysing the practice of forming a system of Soviet holidays and rites, revealing their inhumane, totalitarian nature and inconsistency with goals and objectives of building a democratic society. The paper uses general scientific methods of analysis and synthesis.

The historical method was instrumental in accumulating initial data obtained from primary sources and literature on the topic under study. The axiological method made it possible to consider the value content and social worth of Soviet ritualism. The article's scientific novelty is determined by the fact that for the first time in national culture studies, the processes of introduction and transformation of Soviet holidays and rites in Ukraine are covered in the context of formation of the totalitarian regime's ideology. While using specific facts, the author shows that from the very beginning, the Bolshevik authorities pursued a policy of forcedly secularizing the population, the displacement from everyday life (primarily public one) all forms and manifestations of religious and traditional-folk ritualism. In their development, Soviet holidays and ceremonies went through several stages, each of which corresponded to a certain period of formation of socio-economic relations in the Soviet country, as well as to topical tasks in the realm of ideology and culture transformations. Anniversaries of the Great October Socialist Revolution, the Day of International Solidarity, May Day, the Day of the Paris Commune have become a core of the system of the *red-letter calendar* festive dates. Official models and scenarios of these celebrations have taken their canonical forms during the years of complete domination of the Stalinist totalitarian dictatorship.

The so-called new socialist customs and rites went through excessive regulation, false pathos, overdose of communist propaganda, and therefore, not without reason, they were compared to artificial flowers.

Total disregard for the particularity of culture of individual nations constituting the USSR should be considered one of the main defects of all-Soviet Union rituals, which has eventually led to their complete bankruptcy,

Keywords: Soviet holidays, rituals, festive calendar, ideology, communist totalitarianism, national identity, democracy.

На пострадянському і постсоціалістичному просторі кардинальні трансформації останніх десятиліть проходять під гаслами звільнення від тоталітарного минулого, деідеологізації всіх сфер духовного і громадського життя. Ця тенденція виявляється у відмові від старих ідеологічних міфів і доктрин, у відході від канонів жорсткої запрограмованості та політичного офіціозу. Повсюдно спостерігається втрата інтересу до свят, звичаїв, традицій соціалістичної доби, що пов'язано із втраченою зацікавленістю до закладених в їх основу цінностей. Разом з руйнуванням «радянської цивілізації» відбувається прискорений процес розкладу одержавлено-централізованої «соціалістичної святково-обрядової системи», унаслідок чого зникає одномірність єдиного зразкового стандарту, відчуття належності до певної «інтернаціональної спільності» (по суті, штучно вигаданої).

Нинішню перебудову святково-обрядової системи в Україні варто трактувати як еволюційну форму перехідного процесу, що передбачає поступову заміну ритуальних традицій, їх модернізацію і закріплення в сімейній і громадсько-побутовій сфері. Трансформаційний процес, за спостереженнями філософів, включає «...і знищення, і переробку старого, і його адекватне відтво-

рення, і гібридизацію старого і нового, тобто змішані форми. Трансформаційний рух є багатоваріативним» [5, с. 208].

Упродовж існування більшовицького режиму проблематику радянських свят і обрядів у науковій літературі й публіцистиці висвітлювали в апологетичному ключі. Новостворені елементи соціалістичної культури всіляко прославляли і пропагували як «важливий засіб комуністичного виховання трудящих», «надійний механізм утвердження радянського способу життя», «дієвий метод боротьби з релігійними і націоналістичними пережитками» тощо. Критичний напрям історіографії щодо оцінки так званих комуністичних традицій і ритуалів, започаткований західними політологами, набув актуальності в країнах колишнього «соціалістичного табору» лише після його розвалу й краху всієї системи ідеологічної цензури.

Важливим теоретико-методологічним орієнтиром стала піонерська праця болгарського філософа Желю Желева «Тоталітарна держава». Спираючись на об'єктивні документальні матеріали, учений доводив, що «між нацистською і комуністичною політичними системами не лише немає суттєвої різниці, а якщо якась різниця і є, то вона не на користь комунізму» [1, с. 7].

На рубежі ХХ–ХХІ ст. з'явилося чимало нових досліджень, які розвінчують догмати і міфологеми «радянської цивілізації». Варто виділити серед них ті, що методологічно і змістовно прислужилися у висвітленні нашої проблематики.

Розвідка «Обряди і свята» О. Різник і О. Гриценко побачила світ у 1998 році, коли лише набирав оберти процес декомунізації в нашій країні. Це не завадило авторам, відкинувши радянські ідеологічні штампи, розробити новаторську концепцію еволюції святково-обрядової культури на теренах України від доби язичництва до наших днів. Свято і святкування ними потрактовані як феномен популярної культури, в основі якої виразно простежується «розщеплення на сакрально-ритуальну та світську, власне дозвіллеву частину» [11, с. 482].

Ідеологічний аспект впровадження радянських свят в Україні й прояви опозиційних настроїв населення щодо цієї політичної кампанії на широкому документальному матеріалі висвітлені в публікації Ю. Каганова.

Певний внесок у розкриття обговореної проблематики здійснив і автор цих рядків [6]. Предметом нашого аналізу були тенденції розвитку святково-обрядової культури в Україні останнього століття. Як показали матеріали дослідження, ця масова форма людської життєдіяльності чутливо реагує на зміни соціально-економічного, політичного й культурного оточення, таким чином підтвердивши той факт, що ніхто і ніщо не може уникнути тиску історії. До речі, у цьому контексті буде доречно навести думку авторитетного польського соціолога К. Жигульського: «Структури святкових обрядів можуть бути пояснені лише на основі історичного знання» [2, с. 141].

Виклад основного матеріалу дослідження. Прийшовши до влади під прапором демократичних прав і свобод особи, рівноправ'я всіх трудящих, у реальній дійсності більшовики побудували в СРСР суспільство казарменого типу, де невпізнанно

були спотворені інститути народовладдя, які, утім, і надалі декларували.

У своєму розвитку радянські свята й обряди пройшли кілька етапів, кожний з яких відповідав певному періоду становлення соціально-економічних відносин у Країні Рад, актуальним завданням у сфері перетворення ідеології та культури. Від початку більшовицький режим здійснював політику примусової секуляризації населення, у руслі якої проводив послідовний курс на заборону і витіснення з побуту (насамперед громадського) усіх форм і виявів релігійної ритуалістики. Об'єктом жорстоких і масових репресій стали священнослужителі як християнських, так і нехристиянських конфесій і деномінацій. Радянська влада переслідувала духовенство і віруючих, руйнувала храми, грабувала культові цінності. Вона відділила церкву від держави, школу від церкви, встановила свободу віри і безвір'я, скасувала всі привілеї для духовенства, з метою девальвації церковного впливу на населення ввела законодавче нормування шлюбно-сімейних стосунків.

Основи радянської святково-обрядової системи були закладені на зламі 20-х років ХХ ст., у період «червоної обрядовості». Тоді, щоб протидіяти церковній обрядовості, стали запроваджувати «червоні весілля», «червоні хрестини», громадянські панахиди й «червоні похорони». Представники комсомольського й партійного активу влаштовували «червоний великдень» і «червоне різдво», супроводжували масовими агітаційними діями й видовищами.

Широкі відзначення «комсомольського різдва» або «червоної коляди» в Україні припадає на 1922–1923 роки. Настрої «ура – атеїзму» яскраво виявлені в революційних гаслах цієї епохи:

Старе гнеться,
В порох треться,
З вівтарів тікають боги [12].

Поширеними формами масової політичної агітації щойно проголошеної радянської влади були мітинги, маніфестації, процесії

із червоними прапорами, театралізовані вистави, присвячені революційним подіям і пам'ятним датам. Убачаючи в цих спланованих заходах стихійний вияв народної творчості й небувалий порив ентузіазму людей нового суспільства, 1920 року А. Луначарський патетично заявив: «Абсолютно безперечно, що головним художнім породженням революції завжди були й будуть народні свята» [8, с. 84]. Наступний хід історії радянського суспільства, на жаль, не підтвердив це оптимістичне пророцтво.

За задумом більшовицьких ідеологів «нова радянська обрядовість» мала принципово відрізнятись від старої – релігійної, глибоко чужої світогляду будівників соціалізму. Проте вона активно послуговувалася моделями і канонами церковної святковості, трансформувавши їх на свій лад: літургії поступилися місцем партійним зборам, кондаки й акафісти – революційним пісням, ікони і хрести – портретам вождів революції тощо.

Неодмінним атрибутом радянських свят стала червона п'ятикутна зірка – символ братерства і солідарності трудящих усіх континентів Землі. Спочатку на ній були зображені плуг і молот – знаряддя праці селянина і робітника. У 1922 році плуг і молот замінили на серп і молот [9, с. 93].

У перші жовтневі роки сформувалася традиція святково відзначати «комуністичні суботники». Це була одна з форм добровільної безоплатної праці для загального добра. Згідно із церемоніалом, перед початком суботника проводили короткий мітинг, виголошували рапорт-наказ, потім, під звуки оркестру, зі співом революційних пісень, зі транспарантами учасники розходилися по робочих місцях. У сільському побуті виникли нові форми трудової обрядовості, пов'язані з відмовою від застарілої техніки («поховання сохи»), а також утвердженням нової (зустріч першого трактора та інших сільськогосподарських машин). Важливо зауважити, що «червона обрядовість» 1920-х років мала характер політичної кампанії, була позначе-

на елементами формалізму, декларативності, войовничого атеїзму, тому не мала підтримки серед широких верств.

З метою встановлення спільного з іншими народами обчислення часу в Росії, згідно декрету Ради Народних комісарів від 24 січня (6 лютого), почали вести літочислення за григоріанським календарем, замість юліанського, який відставав на 13 днів. Тоді ж, наслідуючи досвід Великої Французької революції 1789–1793 років, розпочався процес створення нової системи пам'ятних святкових дат. Ядром «червоного календаря» стали річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, День міжнародної солідарності трудящих – Перше травня та День Паризької комуни. Офіційні моделі та сценарії цих урочистостей набули канонічних форм на другому етапі формування системи радянських свят і обрядів, у роки цілковитого панування сталінської тоталітарної диктатури. Більшовицька міфологія Жовтень 1917 року осмислювала як свято «першопочатку», вікопомний рубіж, від якого відраховували всю наступну історію «прогресивного людства». За радянських часів це свято кваліфікували як найголовніше «свято свят», як «інтернаціональне свято всіх радянських народів і водночас національне свято кожної нації» [4, с. 45]. Основний ідейний зміст жовтневих урочистостей реалізували в громадській, публічній сфері за допомогою таких випробуваних засобів святкової інтеграції, як парад, демонстрація, урочисті збори, мітинги, концерти, спортивні видовища тощо. Ці заходи ретельно готували й організовували. Затверджені в партійних органах сценарії святкових урочистостей чітко визначали потрібні гасла, атрибутику, кількість учасників, відповідальних осіб й абсолютно виключали будь-яку імпровізацію та самодіяльність.

«Централізація “святкової справи” в СРСР, – як зазначили культурологи О. Різник і О. Гриценко, – призвела до вироблення стандартної та неухильно дотримуваної схеми проведення свят, що в кожному кон-

кретному випадку відрізнялися хіба що ступенем повноти (залежно від рівня політичної значущості свята)» [11, с. 491].

Свято Першого травня також належало до рангу головних і основоположних. Воно було встановлено на відзнаку героїчного виступу робітників Чикаго 1 травня 1886 року, коли багатотисячна демонстрація вийшла на вулиці міста з вимогою 8-годинного робочого дня і поліпшення умов праці. Демонстрацію було розстріляно, що викликало хвилю обурення в багатьох країнах світу. В липні 1889 року Установчий конгрес II Інтернаціоналу прийняв рішення про щорічне відзначення дня єдності й братерства трудящих. Відтоді Першотравень набув унесвітнього визнання як свято міжнародної солідарності і боротьби за свої права всіх людей найманої праці.

Кульмінаційним моментом найбільших державних свят у СРСР (7 листопада, 1 Травня) були помпезні військові паради, покликані продемонструвати міць і велич радянського ладу та його опори – «робітничо-селянської армії». Зразком для наслідування слугували церемоніали на Червоній площі в Москві, проходження яких радіо і телебачення транслювали на всю країну й за кордон. Дещо скромніше, але за тим же сценарієм, проходили військові паради у столицях союзних республік, великих містах і обласних центрах.

Традиційний радянський ритуал святкування річниці Жовтневої революції і Першотравня обов'язково містив й урочисту демонстрацію – ходу великої кількості людей – представників виробничих, учбових, медичних та інших колективів з портретами, прапорами і транспорантами головною вулицею чи площею міста повз трибуну з керівництвом певного рівня: республіканським, обласним, районним, міським. Загальносоюзною трибуною вважали мавзолей з мощами В. І. Леніна, звідки святкову ходу трудящих вітали члени ЦК КПРС та уряду. Пропагандистська мета церемоніального проходження колон полягала у

возвеличенні переваг соціалістичного ладу, утвердженні «непорушного союзу» народу з «рідною комуністичною партією – організатором і натхненником усіх перемог». Участь у демонстраціях уважали почесним обов'язком, однак її строго контролювали відповідні партійні органи, керівники адміністрації та профспілок. Заздалегідь затверджений план святкових заходів диктував порядок проходження колон, кількість необхідного реквізиту, тематику гасел і музичного супроводу. Відхилення від затвердженого сценарію розглядали як прорахунки в ідеологічній роботі.

Директивне насадження в побут нової системи свят і обрядів не було безконфліктним. За Ю. Кагановим, цей процес «зустрічав спротив у частини нонконформістського населення, що відчувало приховану мету вихолощення і нівелювання національних традицій і релігійності українського населення...» [3, с. 191]. На підтвердження свого висновку дослідник навів низку промовистих документів, що ілюструють критичне ставлення людей до радянської ритуалістики. Такі випадки, як правило, ретельно приховували, а інформацію про них зберігали в архівах спецслужб під грифом «цілком таємно» [3, с. 191].

І в найтяжчі тоталітарні роки святкове дозвілля залишалося певним «острівцем свободи», коли людині, усамітнівшись або в колі родичів і знайомих, удавалося бодай на годину звільнитися від реалій сумної дійсності. Святковий простір відкривав можливість для задоволення елементарних життєвих і культурних потреб, сприяв емоційній розрядці та релаксації. Позбавившись ідеологічної цензури, за святковим столом люди вільно обмінювалися новинами, розповідали політичні анекдоти, співали, слухали музику, веселилися тощо. Святкові «полегшення» відчували навіть в'язні сталінських виправних таборів і в'язниць. У дні великих революційних свят каральний режим дещо послаблювався, і можна було сподіватися на доважку до злиденної харчової пайки.

У системі комуністичної ідеології СРСР Дню Радянської Армії та Військово-Морського флоту, який відзначали 23 лютого, була відведена роль дієвого стимулу військово-патріотичної пропаганди й зміцнення «непорухної єдності» народу та його армії. Оскільки більшість чоловіків так чи інакше була причетна до військової служби, то свято 23 лютого поступово трансформувалося на універсальний «чоловічий день» – своєрідний гендерний перевертень Міжнародного жіночого дня – 8 Березня.

Помітне місце в системі загальнорадянської обрядовості займали річниця створення СРСР та «братніх республік», ювілеї Комуністичної партії, знаменні дати з історії КПРС, ВЛКСМ та міжнародного пролетарського руху. Прикметно, що їх відзначали лише на офіційному рівні й, по суті, вони не впливали на сферу сімейно-побутового життя.

За висновками вітчизняних культурологів, здійснювана в Країні Рад «політика агресивного “внесення святковості в побут” чималою мірою спричинила розмивання уявлень про свята, навіть його девальвацію» [11, с. 493]. Показове в цьому плані те, що до рангу «загальнонародних свят» підносили чергові партійні з'їзди і пленуми КПРС, вибори до рад народних депутатів тощо. Характерною окрасою подібних «святкових» заходів були виступи духових оркестрів і торгівля «дефіцитом».

Важлива роль у формуванні соціалістичного способу життя і комуністичному вихованні трудящих належала культу вождів КПРС і, особливо, постаті В. І. Леніна – «творця більшовицької партії і Країни Рад». Якщо справедливо розглядати радянську ідеологію як своєрідну квазі-релігію, то образ Леніна в ній виступає як кумир або ікона. Без портрета або скульптурного зображення «вождя всіх пролетарів» не обходилося жодне державне свято або ритуал. У вишах проходили «ленінські заліки», у школах – «ленінські уроки», на заводах і фабриках – «ленінські вахти», у спеціальних

ленінських музеях, кімнатах і куточках – піонерські лінійки, прийом у піонери, у комсомол, урочисте вручення паспортів громадян СРСР тощо. З 1925 року почали відзначати день народження Леніна, що його вважали однією з найважливіших дат «червоного календаря». Основний пафос цього свята полягав у засвоєнні широкими верствами населення ленінської теоретичної спадщини й пропаганді досягнень радянського ладу.

Надмірна фетишизація образу Леніна набувала космічних масштабів і форм, що явно переходило за межі здорового глузду. Наведемо лише один яскравий приклад хвалебно-ювілейного марнослів'я, під яким підписався Віктор Романюк:

Леніним світиться кожна стеблина,
Леніним світиться кожна людина,
Леніним світиться світ.
Всесвіт, осончений величчю Леніна,
Всесвіт, овіяний вічністю Леніна,
Рушив за щастям в політ.

У часи жорстокого сталінського терору і Голодомору, коли мільйони людей за пайку хліба важко працювали, немов раби, у виправних таборах, на зонах, колгоспах тощо, у СРСР з помпою запроваджували нові професійні свята і трудові обряди. Саме в цей період були законодавчо встановлені День залізничника, День шахтаря та інші свята.

У трудових колективах почали практикувати обряди посвячення в робітники, хлібороби, вшанування переможців соціалістичного змагання. Головна мета цих заходів полягала в активізації, заради успішного виконання накреслених партією планів «сталінських п'ятирічок», людського фактору засобами ідеологічної маніпуляції у сфері праці.

Західні советологи глузували, що в СРСР – «кожна собака має своє свято», спостерігаючи, як у країні з'являлися все нові і нові професійні свята: День тваринника, День механізатора, День комунального працівника тощо. Враховуючи постійну тенденцію сучасного високотехнологічного виробництва до виокремлення нових фахо-

вих спеціалізацій, число яких значно перевищує 1000, намагання забезпечити всіх працівників своїми професійними святами явно тяжіло до абсурдних проєктів.

Тоталітарний більшовицький режим постав на принципах єдиновладдя і бюрократичного центрризму, тому він завжди вороже ставився до різних форм і проявів місцевої, регіональної, а надто національної своєрідності. Показові в цьому плані жорсткі репресії влади щодо учасників масових заходів у Києві 22 травня на честь перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі. Заборона відзначати ті події і дати, що підживлювали історичну пам'ять і національну ідентичність, була характерною ознакою радянського ідеологічного дискурсу.

60–80-ті роки ХХ ст. охоплюють третій етап формування системи радянських свят і обрядів. В атмосфері відносної демократизації радянського суспільства (після засудження культу Сталіна в СРСР) розпочався масовий обрядотворчий рух. Саме в цей період у багатьох областях України здобули поширення адаптовані до сучасних умов календарні народні традиції, що найменше перебували під впливом церковних догматів. Ідеться про звичаї та фольклор Нового року, проведів Зими (Масляної), зустрічі Весни, Івана Купала, обжинків тощо. У систему радянської обрядовості вони ввійшли у статусі вторинних регенерованих форм фольклору, зазнавши відповідної ідеологічної редакції з обов'язковою апологетикою існуючого державного устрою.

Водночас успадкована від більшовизму жорстка ідеологічна доктрина під прапором войовничого атеїзму насаджувала насторожено-негативне ставлення до всього комплексу давньої селянської обрядовості й фольклору, які ототожнювали з реакційними пережитками. На практиці цей курс здійснювали не стільки засобами агітації і переконання, скільки методами командно-адміністративного натиску. Учасників традиційних новорічних обходів з «Маланкою», «Козою», різдяною «зіркою» і вертепом

часто штрафували, саджали на 15 діб за порушення громадського порядку, учням шкіл за участь у колядуванні знижували оцінки за поведінку тощо. Усе це, звичайно, прискорювало природний процес відмирання автентичних обрядових звичаїв.

У загальному руслі комуністичної пропаганди знаменною кульмінацією стало Свято Перемоги – 9 Травня, встановлене 1965 року Верховною Радою СРСР на ознаменування перемоги над фашистською Німеччиною у Другій світовій війні. Важливе місце в образній символіці цього свята відіграють пам'ятники, обеліски, хрести, братські могили, меморіали Невідомого солдата, кургани Слави тощо, присвячені всім тим, хто віддав своє життя за свободу і незалежність Вітчизни. За допомогою ретельно підібраних гасел, прикладів, художніх творів і образів, символічних акцій і ритуалів у масову свідомість радянських людей вживлювали вигідний для правлячого режиму погляд на війну, її причини і наслідки. Радянський міф про Велику Вітчизняну війну досі активно використовують у пропаганді та ідеологічних маніпуляціях тоталітарної влади путінської Росії.

Серед свят, які виникли в період «розвинутого соціалізму» і, по суті, торували дорогу до побудови нового демократичного суспільства, варто назвати одеську «Гуморину». Заснування її припадає на 1973 рік. Однак карнавальний сміх важко утримувати в певних межах. Перелякана зростаючими масштабами вуличних «неконтрольованих дійств» і боячись можливих ідеологічних диверсій, влада 1977 року заборонила «Гуморину». Друге її народження відбулося через десятиліття – 1987 року, на хвилі лібералізації радянського режиму часів правління М. Горбачова [7].

Зусиллями місцевої державної партноменклатури Україна в часи «брежневського застою» вийшла на позиції союзного флагмана в галузі радянської обрядовості: регулярно проводили конференції, семінари, наради, присвячені посиленню ролі нових

свят, традицій і обрядів у комуністичному вихованні трудящих. Великими тиражами виходили книги, брошури, буклети, у яких з марксистсько-ленінських позицій висвітлювали різні аспекти актуальної теми.

Активну діяльність розгорнула започаткована ще 1969 року Комісія з радянських традицій, свят та обрядів при Раді Міністрів УРСР, яка координувала зусилля відповідних підрозділів при виконкомах обласних, міських, районних, сільських і селищних Рад народних депутатів. На основі узагальнення «передового досвіду» республіканська комісія розробляла (з метою активного впровадження на місцях) типові сценарії та рекомендації з проведення Свята Перемоги, урочистих обрядів вручення паспорта громадянина СРСР, проводів до Збройних сил СРСР, посвячення в робітники і хлібороби, вшанування ветеранів праці, шкільного Свята Першого дзвоника, урочистих реєстрацій шлюбу, новонародженого тощо. Ці методологічні матеріали чітко унормовували використання символів і атрибутів, диктували бажаний зміст промов учасників ритуалу, залишаючи мало місця для імпровізації та самодіяльності. Так, залежно від розмірів сцени, для виготовлення художнього оформлення приміщення з нагоди Свята Перемоги пропонували такі параметри: «... орден “Перемога”: діаметр до 3 м; довжина стрічки, що зображує ордени Слави – не більше 6 м; довжина гілки дуба і лавра – не менше 2 м кожна; висота цифр – не менше 80 см» [10, с. 21].

В УРСР створили єдину систему підготовки і перепідготовки кадрів, здатних фахово вести обрядотворчу роботу, значну увагу приділяли й питанням розвитку і функціонування обрядової та ритуальної служб. Матеріально-технічну базу цих процесів забезпечувала розгалужена мережа спеціальних закладів: «Палац щастя», «Кімната щастя», святкові зали, салони, фірми ритуальних послуг, магазини ритуальних аксесуарів тощо.

Так звані нові соціалістичні звичаї та обряди нівелювалися від надмірної регламентації, фальшивої патетики, передозування кому-

ністичною пропагандою, що дало підстави порівнювати їх зі штучними квітами. Однією з головних вад цілеспрямованої діяльності із формування загальносоюзної обрядовості, яка, урешті-решт, призвела до повного банкрутства останньої, варто визнати цілковите ігнорування самотності культури окремих народів, що населяли СРСР, намагання виробити для всіх, по суті, однакові, уніфіковані обряди і свята.

Лише в останні десятиліття існування СРСР, коли стало модним говорити про перебудову і «соціалізм із людським обличчям», у країні дещо послабився ідеологічний контроль, що сприяло пробудженню демократичних процесів та ініціатив. Саме в часи «горбачовської перебудови» в Україні та в інших союзних республіках набрав поширення новий тип свята – День міста, який населення одразу позитивно сприйняло. Натомість провальною виявилася ініціатива запровадження «безалкогольних свят», яку активно пропагували також у рамках «горбачовської антиалкогольної кампанії» 1985–1986 років. Вона запам'яталася численними жартами й іронічними гаслами, на зразок: «Від безалкогольного весілля до непорочного зачаття».

Здійснений у СРСР історичний експеримент із розробки та впровадження у громадський і сімейний побут радянських свят і обрядів, зрештою, виявився нежиттєздатним. Відмову більшості українського суспільства від моделей і стереотипів ритуалістики радянської доби в умовах побудови незалежної держави розглядаємо як один з напрямів подолання недавнього тоталітарного минулого.

Наведемо лише кілька промовистих фактів, що характеризують процес подолання спадщини радянських традицій у незалежній Україні. Скасування колоніального статусу й набуття державної самостійності створили передумови для згортання і ліквідації головних загальнорадянських свят і свят колишньої метрополії. Логічно і безболісно відійшли в минуле річниці утворення СРСР та «братніх республік», ювілеї комуністичної партії та її вождів, знаменні дати з історії ВЛКСМ та міжнародного пролетарського руху.

Падіння тоталітарного режиму супроводжувала швидка девальвація комуністичної ідеології і всіх, пов'язаних із нею цінностей та авторитетів. Наочним підтвердженням вищевисловленого може слугувати перманентний процес знесення пам'ятників В. І. Леніна на теренах України, біля яких, за усталеним канонам, розгорталися головні офіційні урочистості, усілякі церемонії і ритуали. Зауважимо й на такій особливості, що в одних регіонах (наприклад, західних) «ленінопад» проходив швидше, аніж в інших (Схід, Південь). Ступінь збереження пам'ятників і топонімів радянського режиму на певній території є певним індикатором політичних настроїв і симпатій місцевого населення.

За умов загального зубожіння верств українського народу і зростання розшарування суспільства для значної частини наших громадян, особливо літнього віку, не втратили своєї привабливості популістські ідеали і символи радянського ладу. І тому не дивно, що лише в лютому 2000 року «правій» більшості українського парламенту законодавчо вдалося скасувати відзначення річниці Жовтневої революції як загальнодержавного свята.

В останні роки відчутне прагнення відійти від старих тоталітарних штампів на користь нових демократичних форм презентації Свята Перемоги. Це виявляється, зокрема, у відмові від проведення помпезних військових парадів і заміні імперської георгієвської стрічки, якою хизується путінська Росія, на червоний мак – загальноєвропейський символ вшанування загиблих у Другій світовій війні.

У контексті сучасних політичних і економічних реалій у суспільстві помітно змінилося ставлення до Дня солідарності трудящих – 1 Травня. Втративши свій революційний пафос, це свято перетворилося на своєрідні весняні канікули, коли кожен займається важливими для себе справами: відпочиває, подорожує, обробляє землю в селі або на власній дачі.

Індиферентне ставлення громадськості до «ідеологічної начинки» офіційних державних свят – характерна ознака наших днів. Дедалі

складніше узгоджувати сакральну й рекреаційну функції масових святкових заходів.

Радянські свята й обряди, які протягом багатьох років капілярно проникали в усі пори життя українського суспільства, з поваленням «соціалістичного ладу» одночасно не зникли. Їхні збіднені ретро-моделі інколи ще тиражують і нині, значною мірою через консервативність побутової сфери і пасивність творчого активу. Після відходу від жорсткої одержавленої політики радянських масових свят, що функціонували під пресом ідеологічної цензури в руслі інтернаціоналізації і русифікаторської нівеляції, сьогодні процеси святотворення здебільшого відбуваються стихійно, без належного контролю, координації і програмування. Сподівання на те, що все вирішиться само собою, завдяки спонтанній ініціативі широких верств суспільства, є ілюзорними і наївними. Якщо ми не хочемо жити за чужими стандартами і звичаями, варто активно пропагувати і запроваджувати свої, довіривши цю відповідальну справу фахівцям. У цьому контексті доречно підкріпити зазначені міркування висловом філософа К. Ясперса: народу «треба сказати, чого він хоче» [13, с. 142], також нагадати компетентну рекомендацію А. Луначарського: «Справжнє свято повинно бути організоване, як все на світі, що має тенденцію справити високоестетичне враження» [8, с. 85].

Висновки. Здійснений нами комплексний аналіз досвіду формування системи радянських свят та обрядів як інтегральної складової ідеології комуністичного тоталітаризму виявив її нежиттєздатність і несумісність із векторами розвитку сучасної демократичної України.

Ренесансна смуга в еволюції української нації після здобуття державної незалежності, безумовно, сприяла оживленню інтересу до проблем менталітету, історичної пам'яті, національного самоусвідомлення та культурного самоствердження. На цій хвилі помітне прагнення збагатити сучасний святковий простір за допомогою «національного продукту» – фольклорної спадщини укра-

їнців та різних етнічних меншин. Звернення до багатих джерел народної творчості дозволить активно протистояти механічному засвоєнню уніфікованих споживацьких стандартів масової культури.

Загально визнана система святково-обрядових традицій – становий хребет культури і духовності кожної нації. Задовільний стан

цієї системи впливає на всі сфери життєдіяльності загального державного організму. Завдання полягає в тому, щоб забезпечити активну роль святково-обрядової культури в процесах зміцнення української незалежності, консолідації політичної нації, утвердження громадянського суспільства з високими гуманістичними цінностями.

Список використаних джерел

1. Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство. Москва : Агентство печати «Новости», 1991.
2. Жигульский К. Праздник и культура : Праздники старые и новые : Размышления социолога. Москва : Прогресс, 1985.
3. Каганов Ю. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 36. С. 186–194.
4. Кампарс П. П., Закович Н. М. Советская гражданская обрядность. Москва : Мысль, 1967.
5. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. Київ : Парапан, 2003.
6. Курочкін О. В. Святковий рік українців (від давнини до сучасності). Біла Церква : Вид. Пшонківського О. В., 2014.
7. Курочкін О. В. Святково-обрядова культура. Вибрані праці. Київ : Ліра-К., 2018.
8. Луначарский А. В. О массовых празднествах, эстраде, цирке. Москва : Искусство, 1981.
9. Попов Б. В. (сост.) Советские традиции, праздники и обряды. Словарь-справочник. Киев : Политиздат Украины, 1988.
10. Рекомендації по відзначенню Свята Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років. Київ, 1981.
11. Різник О., Гриценко О. Обряди і свята. *Нариси української популярної культури*. Київ : УЦКД, 1998. С. 481–501.
12. Селянська правда. 1922. 12 січ.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории / [пер. с нем.]. Москва : Республика, 1994.

References

1. ZHELEV, Zhelyu, *Fascism. A Totalitarian State*. Translated from Bulgarian by Aleksandr ABRAMOV. Moscow: News Press Agency, 1991 [in Russian].
2. ŻYGULSKI, Kazimierz. *Festival and Culture: Old and New Holidays: Reflections of a Sociologist*. Moscow: Progress, 1985 [in Russian].
3. KAHANOV, Yuriy, Soviet Holidays and Ceremonies in the Context of Ideological Policy in Ukraine in the Second Half of the XXth Century. In: Fedir TURCHENKO, ed.-in-chief, *Scholarly Works of the Zaporizhia National University's Faculty of History*. Zaporizhzhia, 2013, iss. 36, pp. 186–194 [in Ukrainian].
4. KAMPARS, Piotr, Nikolay ZAKOVICH. *Soviet Civil Ceremonies*. Moscow: Thought, 1967 [in Russian].
5. KRYMSKYI, Serhiy. *Requests for Philosophical Meanings*. Kyiv: Parapan, 2003 [in Ukrainian].
6. KUROCHKIN, Oleksandr. *Festive Year of the Ukrainians (From the Times of Yore to the Present)*. Bila Tserkva: Oleksandr Pshonkivskyi Publisher, 2014, 385 pp. [in Ukrainian].
7. KUROCHKIN, Oleksandr. *Festive and Ceremonial Culture. Selected Works*. Kyiv: Lyre-K., 1978, 189 pp. [in Ukrainian].
8. LUNACHARSKIY, Anatoliy. *On Mass Festivals, Variety, and Circus*. Compiled, edited, prefaced, and annotated by Simon DREYDEN. Moscow: Art, 1981 [in Russian].
9. POPOV, Boris, compiler. *Soviet Traditions, Holidays, and Rites: A Reference Dictionary*. Kyiv: Publishing House of Political Literature of Ukraine, 1988 [in Russian].
10. *Recommendations for Celebrating the Victory Day of the Soviet people in the Great Patriotic War of 1941–1945*. Kyiv, 1981 [in Ukrainian].
11. RIZNYK, Oleksandr, Oleksandr HRYTSENKO. Rites and Holidays. In: Oleksandr HRYTSENKO, ed., *Essays on the Ukrainian Popular Culture*. Kyiv: Ukrainian Centre for Cultural Studies' Institute of Cultural Policy, 1998, pp. 481–501 [in Ukrainian].
12. The Peasant Truth, 1922, January 12 [in Ukrainian].
13. JASPERS, Karl. *The Sense and Purpose of History*. Translated from the German by M. LEVINA. Moscow: Republic, 1994 [in Russian].